

АЛДЫН ЭРТИНЕВИС

(Бурунгу тыва ырлар дугайында бодал)

Баштайгы мергежилдик тава композиторларын бирээси Виктор Нех-оолдун бодуун аялгасына Тываанын улусту чогаалчысы Степан Саргы-оолдун сөзүгө бажарып амтыва республика кийги мездези болуп чоң аялгаржаан «Байлак чуртум» деп ирмий тыва АССР-ин алдарларын, артын, тыва театр сепазынын бир мергежилдик хосуну мастери Хургүдөл Коңгарына хандыкылымды-биле белек мергежилдик күткөчкөниге сеткил-сагышым тайным.

«Тыва чуртун ирми, көмөй-сыгыттын ораны» деп мактааны таварылаа эвостур деп түндөтө келдим.

Ада-өгбөлөрүмүстүн артебурун шагды ырларын чорраан чалгынын ырлары ам бистерин өртөз турбас унелер этпине-байлааныс болуп артаан.

Ол бистин акымыс кезин-дир! Тыва улустун шааналык азы бурунгу богаан эткен 30-40 чылдарда аастан дужурбегин ирмийин чоррааныс ханы утка-шынардыг ырларымыс ам чүгө ковар дыйналар, амыктарымыс чүгө ирмашастарымыс Тыва улустун ырларын мыларынче амыктарыны чачкычкып эвеледес, өөргиди дуулаасын дээс күзөлдөрүн бо-ла дыйналар болган чачааны бижир уюрга таварыштым.

Шааналык тыва ада-өгбөлөрүмүстүн болган мөңө-жылдырмын сагыш-сеткилин чырдий хандыкылымды ирмашым, бурунгуларымнын

араватпаз дараа, чогулганга удраагайын ирмелдин, эвеледес, омак-көтүлү, ирмашылдыгы, сөөк-зыгыт-ылгашпайн, деминг кады-кожа чуртпал, амыдырал чорраанын долу илереткен эвине шыныгы болган шилтегенге ымак ырларын: «Тоорукту долгай тандым», «Бай-ла Хемчиким», «Мөгжөгө», «Өдүргөн тайга», «Кажал танды Тывааи түрпай догунаан пазнонал кутуус» — Тыва Арат Республика кылдыр чарлаттыгынанда өгөлөш, тей-ыттыг, акысынан дужур-бегин улуг-бичеис чок ирмий чоррааныс «Тандым турда», «Шеми бажы», «Бай-лак чуртум», «Самагалдай», «Хандагайты», «Кызыл-Чыраа», «Колхозчу мен», «Ачык арат», «Шеми-Хемим» болган эске-даа шаарынал байлааныс аларган чарын, чечен чарылдыг, кийги ступмедиг ырларамыс ам чүгө дыйналбастаналы, эржаржарын ол бо, чүгө колдууна бергенд деп айткылар болуп тургустуну келир-дир!

Мактааныч, чорраанысмыс чараш ырларамыс ораныча чакпыл, азыгымыс, утка-шынары билдирмес. холуу бижин «ырлар» амыктарыны тыва уран чүгөсө соуворгал, кичээлигине чаркычтын, бурунгу тыва ырлардан оспакасыралдыг чурал аларганы ол эвас бе? Кайы, бир эске чуртуну ыларамыс, чөккө, «Бижел тесе барамымыс...» чижектесе шааналык чижеге кыяат садыкыларын ырларын чеч-

же-лаа тываамды чавартырымыс, ол биске амыктыг чүгө-даа бербес болган бистин бурунгуларымнын «беч-жен теселен» артык чараш, чечен ырларын салгалды салгалче хунагалар артыраарга чүгө шаптыктыг болуру чайлаш чок деп санап турар мен.

Бурунгуларымнын эвас чоталын ады кылдыр, «чечилди редакторларым», эске чүгө чуталарга, ревалы, ларын, ада-өгбөлөрүмүстүн шымы, дорт сөзлөн кидик сөстү чогаалдарын хажыдыл турары дыка комундачтыгыр, Чижээ, «Бай-ла тайга» деп тыва улустун ырмын бистин ада-өгбөлөрүмүс кончуг шыч чогааткан, сөс-домаан дорт алаан турбүгө, ол ам шууг өскерилген, өзү барым-даалал, каас-коо сөстөр-беле «чавартышган». «Бай-ла тайга» эрте-бурунгу сөс-до-маа, утка-шынары амыс бур-ла-шажын катал эттигинен урессе кончуг таварыш турган. Дийналар даан.

Барыл-берил Бай-ла келген, Бажы-Берик Бай-ла тайгам, Багыш-согыш албатымын, Базыдырбайы, оршээ, тайгам!

Эгил-эглип бады келген Экти бедик Бай-ла тайгам, Эви-багай албатымын, Эви көрүп өңөзү, тайгам!

Бурунгу улуг амыктыгларын, шап мынчалар ирмашыл турганым чажымдан да дичи-раны болган утпая мен. Ол сөстөр мөң кутлаамда ам-даа

дичираны, чавартышымшаан айын.

Август 22-де Ярославльдан Геннадий Заволожанин удуртугазы-биле «Иррай, гар-монь!» («Ойна, элэр-бар-жак») деп уран-чечен дамтык-дылганы амыктарга, 21-де болган тыва телевизияе-ниче «Саян эвеледе кезжээ» деп дамчыдыгы «Иррай, гармонь» деп дамчыдыгы-биле мөң чүрөө, угаан-медерейим доранан-на денкее, де-мейлештире бээр чорду, «Саян эвеледе кезжээ» деп уран-чечен дамчыдыла баса урала болган катал-ката дыйнаксычыг болган.

«Саян эвеледе кезжээ» тускай мергежилдик, мый бекселкай, буюлуг артистер, чогаалчылар болган эртем-дөөлөр киржиш турду. Яро-славль артистери орус чүгө тути шааналык үе салган ыр-ларын сөзүн, азыгын, өскө-көргөшүн, буюнузун да кан-чар ирмийин чорраанын кичи-риг, хунагалыг ол-ла кезир, улуг-бичеис чочка эрес-омаа кичээни, кымын кым ажарыл дөңгүн маргышыл, ирмашыл, шааналык чачык-биле танып тел турда, хөтүлү, маргыш-тын кайгамчык-ла чорду.

«Ойна, гармонь» деп ирмаш-танымын удуртугалы-биле бүтү Сибирини болган Россиянын доолай, суурлардына кай-кей кичилерини киржилгез-биле чачык болган байлолар, кезирде эртин турарын телеви-деинден бо-ла көрү бис. Дыка

сөтүн. Чоңуну чүрөөдөн төртү-түнү чогааттыган адымдал атын унелер уран чүгөү ка-жан-даа эржаржарес, утун-дуруп «ариветнес» дээрини боттуг херчези ол.

А бистин улусту Тывада чүгө илдыг эвелем! Бистерин ярославль бот-тымыгыр артистерден чүгө дудал кал-ганты деп айтырып чайгарга тургустуну келир чорду. Ыраккы Тожуну, Тере-Хөлдүн болган Монгуш-Тайганым, ол ышкын Бай-Тайга, Барыш-Хемчик, Эрэни, Тестин баса республиканын тел-лаа райондарым, чоңууда ыраа-жыллар, бурунгу Тываанын улусту уран чүгөүдүн эртин-незини чажыктарын утпайн чүрөөдө шыгалы, хунагалар чоруурлар дыка көвей бол-гай. Оларын илереди, чоңга баарын болуричче эвеледеди мый дээр болса, Тыва Респуб-ликамыс боза «Ойна, элэр-бар-жак» чижектиг, кай кичи киржиктигилег жөкүм, мр-шоорлук кезээлөр, концерттер, районнар эваамыга маргыш-лаарлар чутаган. Тыва Респуб-ликага чалгытын дөлөгөр дээрине буюрун мен. Маана чүгө орогнозакчылар, удуртучулар керек.

Эртин чылай Тоора-Хем-чин! Куйтура бажыныга тыва уран чүгөүдүн кочкуну Клара Саганымн удуртканы улусту театрын бот-тымыгыр артистерини улуг концертин көрө эвеледи болган мен. Улан чүгөүде салым, чачаанын-дар ирмашы Тожуда дыка кө-

вей чорду. Оларын эвине-мен, башкалар тыва, оран боза амыктар деп кереси мен. «Будисе таны» деп улусту ырыны улусту театрын артист, кичи ортузу чече берген, Тожуну шөвезин чурттакчызы, эреш-шоога, кайгамчык өтүктү болган эр-кир унуг херэжени артист, ол ирмашкынын ат, фамилия-зын уткагындар мен, шаг-ла ол ырыны тожулар кидик аялга-биле, кидик сөстү ирмашкы чоррааны ол-ла олаан ырлар күстөт-тини салды долур оураган керүкчүлөр дийниттик адыш чакпал, боодал чечек тутсуп, бедик унелери ам-лаа ка-раамда кестүп, кутлаамда дичи-рылган ийин. Мындак бедик мергежилдик, салым-чачаныгы, чачаг унуг улус-чу ирмашкыны республиканын унелер көргөнгөн боор. Намыс амык турган уеле ол ирмашкыны республиканын «Саян» ансамблиге азы кү-рүче филармониямыга ирмаш-кы артист кылдыр кирерил алган турган болса деп боола олтурган мен.

Бурунгу тыва болган эртин-не 30-40 чылдарда эвеледес-тан дужурбегин хандыкылым, кайда кидик аялга-ла дий-налды тыварын илереди, ра-йоннар арзыны маргылаа-көрүлдөрүн орогнозакчылар, амыктарын ылар чүгө хаара тузуп болбас бис, чөле бо-лур болган шылар-лаа бис!

Артем БОРБАК-ООЛ.

КАДАР ОБТТУГ АЛЛАКТАРДА

ЧОДУРАА. Тес-Хемде бий ажал-агыиым ады мыды! Оңо туттунуу жөкжөн улуг сууруну чогулда кадар өттүгү алактарда хойлар одаларын чоруур, Алактарга чаттылаан аккыр өңүгү шөр малдынын өзинич адым Девут Сарыг-оолуну Бугалай дээр. Малчыга журажи бердиас. Ол идик чок кут-лаалн өгөледи.

— Уш чүгэ ажим баш хойларым чайлагарга семярткеш, мында күзгөлп келдиас. Бо алактарнын ош-сигени ча-йык чагай үнген. Малды со-кирттири болал, оларже пр-тегиниң чела шакта-ла үдү-рер-дир мен — деп ажалы-нын байдалын тамыштырды.

Ол ам кадайы Полина Сы-ратовна Девут-биле хойжу-ла-ла ур аларган. Хойжу-лар чайгы уелед мад чеме-ринин белеткээрине кичээлге-ни углапш, 20 ажит тонна сизгени кезин, сарраатан аз-га, Чайдыг уелериде кыш-тавице үлүг, кышка белет-кее амыктарын чорудун, кы-жааларын чылдылап, септеп, адекти бөлүп ал турарлар.

Охемчик ОНДАР.

КИЖИ ТӨЛҮ КАЯА-ДАА ЧОРУУР

«Кажы төдү каяа-даа Чоруур, куш төлү каяа-даа Ужар» деп тыва улустун үле-гер чугаазына кончуг ханы, философия утка-шынар сик-чаккес. Ычанганш бурунгу ты-ва чоң бот-боттарын өскө-лөжр хамаанчок, өске кожа кызыгаарлажыл чылдар ай-мак чоң-биле кончуг найы-ралдыг, бажыг харылаалыг чурттап чорраанын бистин төөгүвүс баалтыкп турар. Байлагы тываалар Даг-Ал-тайнын алтайлары-биле шыг. төөгүдөн бээр эсержип, ара-шында салдылажыл, найы-ралдыг кожа-хөйлөчү чурттап келгенер. Алтайларын ды-лы, культурамы, амыдырал-чуртталгазы бистин тываалар-биле демей болганы оларын бажыг найыралынга дөгүм болган.

Даг-Алтай биле Бай-Тайга-нын «Кара-Хөл», «Бай-Тал» союзостары колдуу кожа бы-зыгаарлажыл чылдар. Улуг Октябрьдин казыргыны алтай черин андара-дүңгөре салтып, вктар-даа, кызылдар-даа, келгеш, тус черин чурттап-тыларымдан аш-чөм, өскө-чөмөк итеген, хамааты дайын алтай черин дөмө аям бөргөс, бир аймак алтайлар оон бөс-көш, чамдызым Хемчик баш-чааш, Бай-Талче, өскөлери Алаш баштапш, Кара-Хөлге дөсип чөпөп келгенер. Ол келгеш олар тыва чоңуу та-раа тарырымын, бажын ту-дарымын, сизген кезерине өөредип, ажы-биле чугаа-лаарга, Кара-Хөлге баштайы культураны эвеледен кичи-

лер алтайлар дээс, чөледе частыры болбас. Кара-Хөлге минч чурттап турган алтай-ларын сөзүндө келгеш, су-рун ашаргаш, өдүргүсөл каалкын деп турары херек кырында шыч чораш.

Хемчик бажында ашкан алтайлар. Тываанын хун по-лын Буян-Байыргыдан Тывага чурттаар чөпшөзрөдүн алгаш, бо хуньсрге чөдлр «Бай-Тал» советтөа чурттап, ажиллап чоруурлар. Оон долу херечи-нин малчын, пенсиянер, шу-лүк-чү Алаш утбасыс ам-лаа чурттап чорууру өөрүчүтү. Устүндө бажынын утүва Улустуң үлөгөр чугаазында ылкыш, алтай чоңуну ажы-төлү бистин республиканын улус ажал-агыиынын жык-буру адырларында ажиллап, чурттап чоруурлар.

Хей чылдар иштине казы чурттап, ажилдап келген акым, адыл уктуг Бай-Белек Мазылаанын Иргиттин 50 харлаанынга таварыштыр ба-ча Тывада чурттап чоруур алтай утүгү, тываый берген эш-өөрлерини ажы-кыжине чогаалдыкчы чединкинин кү-рөшюшан, даразында шу-лүктү тыва-алтай чоңуну бажы найыралынга турскаа-дып бижимиз.

АЛТАЙ ЧОНУМ
Алаш бажын дорттал ашкым,
Бергезинер кижж болдум.
Алтай чоңга дунчуп келгеш,
Төрөзүңер кижж болдум.
(Ачанын ырымындал).

Черим чоңу алтайларын — делегерлер дээр Чесен эвес — бөлүңүдү алаам ол. Төгүдөн хийн тузаш улус болганш Төрөленин алаамы-лаа чадавас боор.

Ажы-чаны, культурамы колдуу дөмей Артында-ла дымты чачыс, тываалай бээр, Алы муңгаш, апаан турда олар ишкыш Аажок эрес кижжлер боор, тоолда дөт.

Амыдырал кончуг берге, нарып өйлө Алтай чоңум тыва чөргө көкүм келген. Тараа тарып, бажын тузаш, сизген кезеп, Тыва чоңу ажил-нише өөргөш кезеп.

Чулук-биле бажын кылгаш чыамгылаштын Чурттап турган делегерини көргөш-наа Акем ашак ам-даа утпаан, сагыш ораар. Ажы-ниши, кезжө чоң деп мактап чоруур.

Ажыларым-олаар-биле казы чүткөтү. Ажы-биле төрөлөжөп аралашкан Алтай утүгү Чөйчөлүг-лаа чордувүс-ла Аарыгдан шылашпайн, чана берди.

Алтай чоңум изи мыйда бажыг артка: Ажы-төлү өзүп, мөңөдөп, чоргаар чорлар. Чоңуветун биске берген бөлээ болуп Чоңон чаштыг, кара кыстар келин болуп чор.

Хемчик бажы, Бай-Тал чурттуг, алтай уктуг Хезианье-де тыва чөргө чурттап өскен Кылазан-тутпаан чүвези чок. Алаш утбам Кырыас-даа, Шүдүн бижип, ирмал чоору.

Амыдырал-чуртталгамын адым-биле Алтай чөргө чачыс эвес кедип чордум. Алтын көлдүн эрини орта туруп алагаш. Ажы-дүмө төрөл чоңга тейлеп турдум.

Алтын көлдүн чаражынта эржакес мен. Ам-даа болса айтпанытар сагыштыг мен. Амын, кужун, бойдус байлаан болал келгеш, Алаш хемим, Кара-Хөлүм дөмейлээр мен.

Төрөзүңгөн алтай чоңа өөм-лаа чок, Төрөл болуп кудалашса багай чүг боор. Оолдарым өзүп кээрге, эдиртикчү. Оон барып келип дилээр бодалагы мен.

Сергей ХЕРТЕК.

Самагалдай суур.

Чоңуу чүрөөдөн төртү-түнү чогааттыган адымдал атын унелер уран чүгөү ка-жан-даа эржаржарес, утун-дуруп «ариветнес» дээрини боттуг херчези ол.

А бистин улусту Тывада чүгө илдыг эвелем! Бистерин ярославль бот-тымыгыр артистерден чүгө дудал кал-ганты деп айтырып чайгарга тургустуну келир чорду. Ыраккы Тожуну, Тере-Хөлдүн болган Монгуш-Тайганым, ол ышкын Бай-Тайга, Барыш-Хемчик, Эрэни, Тестин баса республиканын тел-лаа райондарым, чоңууда ыраа-жыллар, бурунгу Тываанын улусту уран чүгөүдүн эртин-незини чажыктарын утпайн чүрөөдө шыгалы, хунагалар чоруурлар дыка көвей бол-гай. Оларын илереди, чоңга баарын болуричче эвеледеди мый дээр болса, Тыва Респуб-ликамыс боза «Ойна, элэр-бар-жак» чижектиг, кай кичи киржиктигилег жөкүм, мр-шоорлук кезээлөр, концерттер, районнар эваамыга маргыш-лаарлар чутаган. Тыва Респуб-ликага чалгытын дөлөгөр дээрине буюрун мен. Маана чүгө орогнозакчылар, удуртучулар керек.

Эртин чылай Тоора-Хем-чин! Куйтура бажыныга тыва уран чүгөүдүн кочкуну Клара Саганымн удуртканы улусту театрын бот-тымыгыр артистерини улуг концертин көрө эвеледи болган мен. Улан чүгөүде салым, чачаанын-дар ирмашы Тожуда дыка кө-

ЧУРУКТА: Тамара Донгаковна Калбак-оол Улуг-Хемде «Чодураа» союзостун делегеринде мадын калдары чоруур. Ол өңүгү ээни Кара-оол Долаанович Калбак-оол-биле дем-нежиш, хөй мады хулаан ап, малчынап өгөлөш. Олар оон мурунда ажал-агыиыны хой-ларын база кадарган. Кыш-таглашымын кызымак ажал-агыи-биле бир демниг, эки өрттиргенер. Хойларын хулаанткеш, ам өшкү мады кадарга бергенер.

— Хүнүнү-не мад-биле казы чоруурдур мен, оон башка хөргөк, өрөөр-даа бардыр, оон адылда оран-тадымын шык берүлөрү база кедер чара болгай. Хулаан алтын чараш, аккыр ангорларымыс мынчал кадалгап, олардыр-дым бээр-деп, хоочун мадын чугаалаар.

Тамара Донгаковна моон мурунда чылдарда суурда уругулар садынга ажилдап турган. Суурну улаууну, малчынарнын битин уругуларын садкисе обинадып, оларын чөмгерип, агаарадып турган оон боза сактап чугаалаар. Он дөрт чылдарын чургуу-ла тесе чаштарын ажал азырааан дээр.

Бо малчынарнын оглу Калбак-оол Кимн авазынга, ачанынга дуулажым, мады кадарын, оларарже үнүптөр. Оон алаам арты ажал-агыиыны тургузуп алып дэш, чабм-даа чок чортун чогулап, мал чөм-нерин белеткээрине киржин турар. Чайыс алаш Чөдөре кюротче дымганы бөргөс, оол хойларын хүнүнү-не кадарын ажал, дүне-даа хайгааран хо-нуп турган. Мадын аалдым эрес-кежээ оглу ала-незинге ам-даа дуулаажыр. Бир дем-ниг аалдым ажал-агыи улам хөгжүр.

(Бистин коор).

ТЫВАГА РЕПРЕССИЯЛАР ЧЫЛДАРЫ

(Тентүзү, Эгеж №174, 175 «Шыда».)

«Сы» эвелелинин Ишткин херектерини улус комиссе-роаднын таламында бол-ган бистин улуг башчычы-мыс эш Сталинин сурукчуу-лаарын Павлович Берия-нын-лаа таламында көргүсөс бедик иделген — бисте чүгө канчар-даа аажок улуг өөрүчүгү эвес деп чугаалаар болузма, частыгыр кыла-быым ол болур. Бистер Совет Эвелелинин НКВД-зинин ал-дарыг ажилдакчылары деп бедик атты алган-дыр бис, ич-чангаш боттарымысты өөрүч-күвүстү илередир сөс тып-кыс-тыр бис... Ол бистин ча-рыксалгавысы улам-на бе-дишпч турар, ол бистерден ам-даа улуг ителелдерин са-лам тур-дыр. Дайымнар-биле бисте деместелесе моон-даа артык чачып-сыгыш чоң болур ужурулг... Бистер бо дүүди шааналды хун бүтүңү практиктык ажилдакчылар деп бедик атты алган-дыр бис... (ТАРН ТК-нын Политбюроу-ну 1943 чылдын июльда 21-де болган хуралынга С. То-каага чугаалдым.)

«ТАР-нын ИХЯ-адын иже-регенин бугаар ТК-нын бүтү кезжүңгүнерин болган кан-диплаттарыны, партокисья-нын, рекомиссиянын кезжө-гүнеринин, ол ышкын айт-ва-

чя нам кезжүңгүнерини дан-шыны болган хууда херек-терин амыктары-биле болган Силерге түнөө амыкты-биле чоруттувус. Дүргөн ха-рыкыларын илелдишес, (ТАРН) ИХЯ-нын чажат кан-диплатын ачкычыны Момб-жай, 1939 ч. 05.19).

Чүгөсө силернин бодуларга, «эш Тона!» байлаа-лаар-ным бүтү материалдарын Си-лерге тускай пошта-биле чо-руттувус. Тамышканынч болган ажилдакчылар сою-да улуткап нарын дилеа-вас, (Москва хоорай, Ба-ранда, Товариштайлан эш То-кага чагаа, 1939 ч. IV, 21).

«эш Тонанын соувургап кербизин болган бодуны шын баса бугу талады эво-люшчу-артигины айткышы-нынаыи бербизин чачыс-лаа шыныгы херектер ИХЯ-га турбаан деп дорту-биле чугаалаар херек... Оон аң-ду-узында эртен-хаанылагылар Подат, Намчаа, Мангаара, Тирый-оол, Аргас, Эвезак дээн ышкын мадым намын болган казактын тергенин ажилдакчылар өзүп келгенс.

(ТАР-нын ИХЯ-зынын XV чы-лыга ителгенде, 1940 ч.).

Эртен Тона дарга! Менг ССРЭ-нин ИХЯ-зынга май 20-де хулаан алды, Менг Ежон сайкытын берги ололакчымы Фриновский үчүлөө алган. Мен аяна ТАР-нын ишткин

байдалынын болган Ташча-нын бөлууну дугайында алек-тедим. Эш Фриновскийни менше сөзлөшкө билез:

1. Ташчанын удуралкыч-ларынын иштине бөлүктү тургускаш, демселди чоруд-дар херек.

2. Олар-биле демселди эгерлерини мурундаа бот-тарыларын кужуңгери шы-ныгы амыктар, Албан-хаакчы-ларыны, шерилерин иштине дөт чачыс аай үзелди-лер-нин бөлууну тургузар херек. Ону кылдарда бистин Моолда дужулаанысы кичээлгеилг өөрчүн көөр.

3. Организация бүртүзүге оларын солтур кажаларына баш адуу белеткерс.

4. Бо бөлүктү утуктап чок кылдыр төздөдө, силерге чө-рүлөкчн кылдыр Рогову бээр бис.

5. Биске-ле хамаарып ту-варар бугу бар материалдар-биле тааныштырамы алавам.

6. Ыларды бөлүктү үчүлүк-кө кедир уттуулар херек, ич-чанаас болза олар силерге чоңоомаал шаптыктар.

Эш Фриновский бугу бай-далды голгаргай-биле та-лабайларган чугаалааш. Кыдыр бөлүктөри чок кылдыр чүт-көүрүмүн үеинде эш Тона-биле үрүдүзү карыламыш ту-рарын шыныгы чыдым Бот-тарыларымн бажым бүртүзү

лык бодал, сүмөлөжнер. Оон-биле казы даразында айтырылгачкы аячынчөй са-лар:

а) Силерин партиялар ка-йы хере бажыгыт?

б) Силерин эрөөлөр база?

в) оларын сан составы.

г) Оларын арзымыга кид-дик ажилды доктаамал чо-рудуп турар силер?

(О. Полат, 1938 чылдын майын 22-де Москвадан С. Токаанын адынга чоруткан чагаамын). «...Ычанганш ССРЭ союзостамыга өзү барымдаалан кирер деп шиктирдиле. Мын-чалыр силер. Херек мын-чада аларга, Силер шаг-да-ла бистин бош турган бол-гай силер... ТАР-нын ССРЭ-ге каттыжып кирери апаатар-кын байдалымын басыр-лары-нда биске ажал-агыи-биле долбашан болуричче оңла-зынчөйгө салыр херек, ол сорула-биле:

1. Чаа-чаа хемчеглерин үчүска бидинтир боол, олар дөткөр кылдыр коодал херек. Кандим-даа социализ-мни коруттис учурулг...» (М. И. Калинин, 1944 ч. сен-тябрь 16-да Кремльге С. То-каа-биле бесөздүм).

«1... Парторганымын апа-палдыга болган оон ажал-агыи-биле долбашан чактап болган ажал-агыи-биле долбашан болуричче оңла-зынчөйгө салыр херек, ол сорула-биле:

«1... Парторганымын апа-палдыга болган оон ажал-агыи-биле долбашан чактап болган ажал-агыи-биле долбашан болуричче оңла-зынчөйгө салыр херек, ол сорула-биле:

«1... Парторганымын апа-палдыга болган оон ажал-агыи-биле долбашан чактап болган ажал-агыи-биле долбашан болуричче оңла-зынчөйгө салыр херек, ол сорула-биле:

«1... Парторганымын апа-палдыга болган оон ажал-агыи-биле долбашан чактап болган ажал-агыи-биле долбашан болуричче оңла-зынчөйгө салыр херек, ол сорула-биле:

«1... Парторганымын апа-палдыга болган оон ажал-агыи-биле долбашан чактап болган ажал-агыи-биле долбашан болуричче оңла-зынчөйгө салыр херек, ол сорула-биле:

дүлөөлелерин нам организа-цияларынын бүтү ажилдакчы-лары бээр кылдыр доктаа-дым. (БАП (О) нын Тыва оокомуну буюрун 1947 чылдын ноябрь 10-да С. То-каанын ат салган доктаалы-нан).

Эртин уенин амыдырал-кылар алдымын чам-дык тарымдыгыр амыктыг-дыр. Чүгөсө ак сеткал-дан, аажок чугаа аныктарын асылеси катал тургузарынга дуулаар. Биске чүгө шы-ныгы чорук дуулап шыаар. Шыныгы чорук кайы хере бо-лурд, ол хере иделет тургу-стунар. Оларын долуусу бэ-зөтүлөп, аналгөзү дээс, ам-даа хөй үе болган келер салгалдарын кымынчак ажалы иреттерин апаар-дыр. Аркытерден хөй саныг дө-кументалары катал-катал वो-чурд, өөрөнш көргөш бэзе ол уени керуп эркен бол-ганыма, мынчаларга хайыс. Тышканынч үеге кидилер-бир чөргө-биле хамаарылагы болганмынч угаал балип ту-рар мен. 1939 чылда кээзэ башкы боол ажалдан эвеле-дим. Оон соолаан комсомол ажилдакчымы, тургалар бол-туу амыктар солукчын де-пактору, эвези кал шөкөлө-лөрү чүрөтүр, колхоз дарга-зы, улуг өөрөздөгөни кы-дым удуртучу, Министр-

лер Чөвүленин организас-иондук кидипини эржеле-жес болган 14 чыл ажал соокал кандырдыла министри бооп ажиллап, амыдырал-кыларын даяматтырыш-кынын улуг баса кадыг, шыныгы өөргөш эртенш, пен-сияе үнгөш, республиканын куралкыныче 7 чыл ажал ажилдаан болганмын, Тывага репрессияларын айткылар-нын таламы-биле бодурумун бодолмын чугаалаар жуурлук мен деп санап чоруур кижж мен.

С. Тока болза Тывага ре-прессияларын чылдарында кижжлерин утуктап турганын бодолганын адыл кол буруу-луг кижж бооп турар. Бисча-ганш бугу-ле бурууну ССРЭ-же, ВКП (б)-же болган КСРЭ-минтерине чая каар дээр срадалкышкынаар кандик, даа улзенин чок чүгү-дүр.

Чоңуна Тона болган оңл-болтуу тыва чөргө 20 ажит чыдаан иштине корунчтү үрөлдөгүшүнүни кылдыр дүш боттарынын бүтү кужу-рге-чачыраган эжелеп алы-рыныч углаштылар. Олар тын хурувечи эрештайы тургустунуларын төөлөгө-түт орудан болган демо-краттыг угламышкынындаан ойлөчөчөр.

С. Токаача эрөөлөш сөзө-лөш бугаар 1943 чылда Ты-

вага «Армян генералыга» че-кер шерилди дээс дужаа-лаш, агарган уругуна оонан ол-ла дорган аяна «генерал-ленинчаны» деп шерип дужа-лыны тываккан. Ичкада ол үеде бүтү Тывага шерил ал-каны кижжлер (18-тен эр-кар чедир казылгылар) 6 муң бичи-ле ажал турган. Моон алаш көргөс, оон «армян генералы» солугуна чедир көзүш үе арткап турган-дыр.

С. Тока «Тываанын төрөөн адамы, сорук кирирчези бол-ган организасиямын, шынык марксист-ленинчаны» тургал болган илдыг бооп артка-даа, ычанганш ол Сталинге болган оон бөлуүгө-даа, Хрушчева, Бржезневке-даа бир дөмей чашпаалай сараан бооп келген. Оон амыдыралкыны сөөлү чылдарында бистер оон дүңдүрөп азырап бизин утукташ, «улуг дарга» деп, шулуусу чүдүрү турдувус.

С. Тока амыдыралкыны сөө-лүк чылдарында болудан 30-40 эр амык салгалдып кижжлери-биле ажилдап тур-ган. Ичменкелердуг ажал-дакчыларын чүгө оон ай-тышкыны болган саяманы бугаар, чамачакты зарын аяна хууда бердиген болган чач-панын кижжлерин илдинерин принципин бугаар шилип алып турган.

Бүгүдөгө билдиштер шыныгы

чорукту катал чугаалаарына өңсөй

ХҮН — КҮЗЕЛ

Ооржак Аянын Японияже аян-чоруу

Токио хоорайнан өңүрүнүн чурттай туур чегине чедир шахта 200 километр халыяр электроросадде олурукан бис. Сонга караандан лосондун соочке көөрүмгө, ээр чегре оон чыйарлыг куу вагоннары бар-ле узун чыдан кулбуртун орталы-биле демей, суруштун шыгайгычыл-ла, чорашанар. Ооң иштинде та жеже кижилер чоруп олар.

Уш шах хире болганда, Япониянын бурунгу төвү Киото хоорайга келин келинсе. Демир-орук өрттөлгөн бисте Киноштананы думамал «Тойоталыг» тутуп алды. Оон колдосонга олурганда, хоорайнын барык төүндө куртал турар акысы Сигакуа, нуи ийн кат бажыныга чедип келдишсе.

Оон өс-бүдесинин ишти-биле амбыралай тавышаша, ол улустун аалды күлөл адыр чаңыны баугар «Сенто» деп чунар-бажыга бардыксы. Олге кирседе, эн-ле баштай эжик аксанын идиштерин ушуп салып каар чүе болду. Сигакуа чунар-бажыныг ээинге ээиле мөгөйгөш, ийн холун мурунуга тейлей туткаш. «Ири-шиямас» деп мепдээр болду. Мен база оон өтүүнү, ийн, холумун тейлей тутушпаан. «Ири-шиямас!» — дей тыптыл каттым. Демги кижилер биске чупа-

рынга, дерек бүтү-ле чуудерди эккен берди.

Кижилер Дүжөл көрбөөн чунар-бажын Японияда болду. Бут аадаандан хоошандыр үрүп турар бустун оонашыл Чылай-чылбай чыппен-ле келди. Электрондук ареслага саадаларына, боту-ла дүрбөөн, тутган, саарган, мас-сажжаан, таалайлыгы ла турар. Бистинде Ышак-чын ара-бынга хол чедип чапан, ко-жазыга «калам, дүрбүжүн аалам» деп турар чүе чок, демги-ле электронгун «дир-де» сени чаш уругулаштыр са-ла чуур. Адак өөлүндө креслонун мойну узаш дээр соонда, бажыны кургалар уруп-чүрүп, хилни ышаш ымчаныадыр дырал-лырап, одоколон-биле айызыаш сал-гыр — чаа төрүтүпүл келген каш уруг-биле демей, чыгеш дээр сент!

Ол-ла бүтү хулдосон «арканынанын» үезинде кайгамчык жегум дымна-дыл турар. «Сэнтонун» кетти-ер чегинге чедип келириште, сени суксунадыр атомат манал турар. Кандык каттын хандыгында чок дээр — күзүниин сенге сөншээр. Креслага саадал суксунаша-шаан, телевизор көрүп, кезек шытанган, чунар-бажынын ээинге мөгөйгөш, үнү чорутуусу. Ол дээрги, «О-о-о!» дээр

Менди-чаагай!» дэин ол чүе-дир. Кижиге ачы-дуза көргүзүр дээрге Японияда эн-ле бунаныг дерек Ачы-дузаны чедирген кижилер оу алгай кижилден артык өөрүтүр. Ында эвилеи, кижигер чорук кон-чагы хөвилеи каш-лаа катан белки. Чунар-бажын сөөүндө Киноштананы өт-бүлө төрөлдери-биле шайлап хөрөштү-вис.

Азам Нике Чудумовна Москвага мени үеп барды. Бай-Тайгаде чуркуту дайым Саал Көгел Мжтежисичеле көзгөржик (иштик), чонар-каштан уран сипилгерт эк-кел берген. Илоң өшүүмүн ээжинге сарым баштады сүй бөлөмүн сугашан, демги көзгөржикте тыва шумени кууду суй-дум.

Олар иретер үе уде турган чымак винопу кутуулар. Нога-биле согажал кылган балык эвлин чоогалан да, боосага боду-ла таар чүе чоразан. Кадирган курат апарган мен, оон аажок сонуграан-лар. Майис ышаш калды курутту кызыл кес деп ка-минге сирылдыр эргиниште-римге, тыва черин агы-кай-гызы япон кухиян долуп келген. Өшүүм менге киномо бе-лекке берген. Ол-ла черге

оуу кедитеримге, ам мыр-най японуп калган мен, Хун үнер чүктүн кижилери кай-Гамчык-ла арыг сеткилдыг чон болду. Мени долдандыр дүмөп турган оларын кат-кы-хулдуртуну каян-даа кала уттур деп мен!

Киноштананы акызы Хи-дэки — ойваарктар ичылр мастер, ол боду хууда са-дылгы. Тавзо деп оол думамыз «Хитати» деп телевизор за-водунда ажылдап турар. Алшымчаларын ээжи-кады-нары ег ээлери боду уруг-дарын каян-даа олурар-лар.

«Чус акшанын орнунга чус өнүктүр бол» деп орус улус-тун улугер домаан Японияга сактып чорудм Киото хоорайга бир ай чурттап дие, 300 000 рубль эээш. Мен чүгте 30 000 кире акшаныг барым. Бодол көүрүнд даан, чалгыс дүштег чепинг өрт-тө 1000 кире рубль, калгыс тогаан шай — 250 рубль.

Токионан Киотога чедир уш шах чоранымыс билет өртө — 11 000 рубль. Бистин акшамыс ол кире үнеси ку-дулаан. Бир эес мен ай дүргүзү-дү чурттай, бугу чарыгдалыс бодум төлөң болумза, шы-нап-ла, 300 000 рубль канча-даа чөтпөс.

Япониянын иштинге бүтү

чарыгдалымыс өнүгүм боду төлөң. Уш чеди хонукта оон бажын-баландыга халас чурттай, ашы-чегин калас чин келдиш. Бут кырыга туруп алгаш, өшүүм Сигакуа, Киноштананы Ываже чалааш, шах-ла ынаар хары кыл-дыр аян-чорукка эдерирт бо-лал турар мең.

«Нарайм даанче — үнүштү-күн» деп кинологенданы көр-төй-лаа боор өлгөр, эргим номчуту. Тавзо-биле ол дар-нын ээинге барып, ыды-кыг тылдыга сөгүрүп чалбар-дым. Сайдан синайып кылган сак-тар, бурунгу хамнар, далай дүвүтүн фермалары — Япо-нияда кижилер магадар чүе-лек хей.

Анда дымды бичин билдир мен. Ам бот-өөрөдиге-биле япон дымды өөренип тур мен. Компьютерин эки шиггөдөй реттер дымдыга барып, компьютерин өөренип тур мен. Бот-догунанан анык рес-публиканыс дагыткы туртар-биле экономикашты харылаа-ны кайбартыг агадан бо үе япон дымды өөренип, ол чонун сууку-чүдүргөш, бун-чачылдарын-биле бодумуну культурамны бедейди, хун үнер чүкте өнүктүрүм-биле кайбарлык харылааымын, төрөң чоумун эрге-ажынып, та ам-даа хамыладыр болгаш быкыдыр мен.

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ.

Солунга үнгөн чүүлге хамаарыштыр МЫНДЫГ БОЛЗА КАНДЫГ ИРГИ?

Чоокта чаа Тыванын эртем ажылдакчысы Виктор Могуштуң «Тыва чогаал эртеминде билгестер» деп чүтүлүп сонуурага-биле номчулганы, анын хамаарыштыр сана-тооларыны бодумуну кире-шаам-биле аджит-ча-жыт чокка дилердиксин ор мен. Төрөң дилымсты күү-рүне дымды кылгышпаан, хоол-жузугду каанынга сеткил өөрүп чоруп араатарыны би-рээң мен.

Дилымстын амгы болгаш келер үеде салым-тоду, сай-зыралы дээр, чүгте тыва чогаал эртеминге хаманчоз, делегейде очулга чок дил-дарын бирээң болур жегум улус чүтүлгүсез белең билгестерин бодуру бичирең күү-рүн чүрөңчө ужуктаарын кү-рөң-дир мен.

Баштай В. Могуштуң чүтү-лүнде чамдак билгестерини очулга-тайылдырынга ка-рышкык болгаларымын мааня көргүзбей, Авторуну смелен турарында философия — чы-рым угазымдал болгаш оон-ла өскө деп турбай, очулга чокка арттыра деп бо-лаар-дыр мен. А «Юл билгестер» деп эргини адаанда литературалык критик — че-литературалык критика дилым-сти болгай, мичанган ол сес-терин чогаал сайгарыкчы деп тода айткыс эки боор. Литературалык кружок — чогаалчы бөлүк дивейи, диле кандыгы? Гимн деп билгестер өзүн очулга чокка ажылгаза дээр өш-каш, чүгө дээр өөзөлдөр көвөй, а гимнерин туружунун, тургузууну база угазымын таалай-биле төре херезин болгаш төрөң чуртунун күү-рү-биле суулашашка көвар болгаш нарын жер. «Марш» деп сөстү база өскөртпөс дээр мен. Хөгүмчү урал чүтүлгүсө хамбарык бо ин-тин билгестер чүгө ширит теманынга (уткалыкта) ха-маарышпас, делгем уткалыг

сөс: оагыраттар, пиперлер, туркестер, хөөрүдүгө дээр, кандыг марштарын чок дээр! «Улустуң аас чогаалы» деп эседе загонор деп сөстү сөс-биле дом дээр. Дорт-ла су-газ кылдыр очуудура канды-гы? Ылангыч («Зас-вор, загворит») азы, шынап-ла, сөс-биле дом, наар, эниээр, бөдүүн-биле сымарымын каалар дээр ут-каныг сөстү автор боду ут-кээр билдир турар кире-ред.) Ылангыч амгы үенин анык-өскөнинге дүрген чедирин-даа ышаш. А шаманский алгыш-хам алгыш дивейи, бир-тээ, орус дымда болганда шаманский илпес дээр, ам-на хам алгыш диең чүгө?

Нинти билгестеринде программа деп сөстү са-аыр деп юридиктик (хоол-дурум) хөөүнчө чыгаалын, ол-ла хөөөр тыва дымга ажылгаза деп күзөрдүр мен. Ол ышаш профессионал система база словарь деп бил-гестерин өскөрткөн бол-за деп бодолым бар. Слю-варыны — сөзүлгө дээр. Сө-зүлгөдөдөдө кандык-даа ут-каныг бар ышажыл. Бо таварылгада очулга сөзүлгө-дү дээр болза, улам тода бол-гу дег.

Ам жегум урам чүтүгте хамаарыштыр чамдак болгаларымын номчукчулар-биле үзөңгө көрөң. Ийе, үстүндө чуртаалаан мен, хөгүмчү урам кудуу оон «дыл» бүтү де-лескеде очулга чок. Ылан-гыч семантикада (нота би-желегизинде, хөгүмчү чогаал-дын темпизинде эгелеш, оон иштинге аян-хөгүмчү инти билгестер жегумуну нинти бил-гестер колдуунда итали, немеш, Фрамуз дилдарда би-життинген боор турар. Ын-чала-лаа кандык-даа аймак сөөктүн чоңу жегум урам чүтүлгүн амбыралайга ажылгаара, чиге эес-даа бол, төрөң дилымсты утка талазы-биле чедип-сезип хуу чоошылдыр очуудурун аян тайылбырлап алкыр боор чү-маарышпас, делгем уткалыг

итали сөстү бистро азы дүрген деп уткалыг ажылдап турар бис. «А-дегеретто» дээр болза, оживлено, омак, серге, хөгүгү деп хөгүмчүн нинти билгестерин ажыл-галтынар. Ыры жегумуну темпизин айттыр турар үстү-де ийн сөс утка талазы-биле бот-боттарына демейлешсе дээрин чуулгалап көрө чо-гуур: баштаймы — чүгте дүрген дээр уткалыг өскөрдү турар, а ийнген — мурунку-зундан оожум база ээс, хөгү-жүм чогаалдык текст (ке-зиптек) хөгүмчүнүн ааымы-биле омак-серге, хөгүгү, толкайлаарга, шмиченгар темпизин немел турар.

«Темпо ди валсе» дээр итали сөс кожуу в темпе вальса, вальс темпизинде деп билгестеринде тода-раттын чурттай.

Ынчала-лаа бистин чам-дык бот-тыныгыр компози-торларымыс жегум чогаал-дымын хол темпизин болаш оон иштинге атын илестек билгестерин илгаштыр-байа база таварылгага ба-за тургулаан. Чижээ, ээрге, шыгым деп сөстү жегум чогаалдымын эе темпизинде-ла бичип алган тургулаан болду бис ийн! Жегумда шыгым деп темп чогу кы-га-даа билдирер, чүгте дүрген, оожум, хөгүгү, омак, марш, вальс дээр ишкеш бил-гестер боор. Ычангыш бистин бир суралыг бот-тыныгыр композиторус Шыгым деп калтаныш то-да-даа чедип чүе.

Чүгте тыва чеген чогаал эес, урам чүтүлүп, бо таварылгада жегум чогаал эртеминде нинти билгестерин чөткүчү. Дилымчыларын чүтүлгүсөзү сорулганы салып ол талазы-биле тукулай мөгө-жидилгел тыва дилымстын мөөн сонгаары сайбарлыгы-га үлүг-хуушун киргери чүдү-биле дилеп артар кижилер мен.

Каадыр-оол БЕГЗИ, Бот-тыныгыр композитор.

ОЙБАА ДААЙ

Бо төөгүнү 1918 чылдын январь 9 чаазында Улуг-Хем районун Хайыракан баарынга төрүттүнгөн Шинт Давасаевич Шырбайж чугаалап берген. 1992 чылдын апрель 3 чаазында дымнап бижээн мен.

Бир аалга, бир төрө ай, макка, дарын-даа бир сумуга кангамчык оңаа бодуштук кижилер тургулаар. Мээң дээмин Адыг-Дулдуш Ойбаа деп кижилер чурттан чораян. Чалга, чалайга, күзгө, кыштар черлер черлеээр, анын мелини черлер билер, туз-тус маданы доктаан оларлаан черин тодалаар болган чаш кулунуң чыраа, саяк, желер, манаар аыт болурун чангыс көргөш, андесе кижилер.

— Бо черге келинди бе, гааш, уду өртөздү турар, хараалыг суур, бодараар — деп, дайым Ойбаа чүгээ-лаан. Ынчан оон бир харлыг боор мен. Калы хонганымс чагар чурт Эд-Бажы, оон ам Улуг-Хем районун Хайыра-кан суур аларган.

1929 чылдын чаазында Ойбаа илбиктиг аргамчызын алган. Улуг-Хемин кы-дынча дүң-даа, дүңгүс-лаа сөртү маанан ачыг дег келетини овар аларган. Ол шагга Улуг-Хемин суу ама-ка төрен турган. Хемин кууду чыгырларга айылдык бат-кылаан чүктүктери дайым чангыс шалбааны, зык кы-рыныла үндүр тыптыл турган. Сугдан шалбаал алгы-лаан чүктүктери эрик кырынга овадалын берген. Чөөрээ, дилг диттары шалдалап каалгаш, бир аныг черге чыккай салып турган.

Чай эртал чорда, дайым Шгаан, Адыг хоорай бат-

каш, ийн орусту чаалап эк-келгеш, оларга келергей улуг бажын туттурган, чажынын берген чүе. Ол бажынын иштинге, калбак мандалар адаанга чүү-лөө чүвөлөр ху-магадан калагалар улуг ургаймы мөң аким болур Адыг-Дулдуш Сүндүл какаан чүе. Бистин черге егден бажыкче бир-ле дугаар кышта-лап кышкен кижилер Ойбаа даа-йым болган. Ылаң сакта-дыр мен. Ол күзүн Ойбаа өөнүң иштин чаа туткан бажын иштинге кырып кааш, боду Току чүртүндүзә дини-неп чорупкан.

Дараазында чылын Ойбаа дайым чурттан орган бажы, иныни чанынга хончалар бажыны боду тутту. Бир конугт билер чүвем кижин хончалар бажыныга ка-йдын болза келген кижилер хонар, оларын чугаа-соогу эрити эртит солун турган. Күүйүн Хүрүмча хончалар-га төс-танма дээр шой паан-ты долдур элти дүлгөн, үс-көн далааныг бодулап кы-лып бээр, хола ханек долдур иңг шайым салып бээр. Мен аякка куткан шайын үлгү кижилерге тутсуп бээр тур-ган мен. Хончаларын ха-мык эрттарынга сиегени каап бээр, даң бажында ол аыт-тары сугтарар черин даа, йымнын улуг огу Хуура-кан, кыс уруглары Оланмай, Серемаа олар белеткеп бээр турган чүе.

Ийкед, ол-ла чыдыны өскөртпейи, эгизерип, башты өрү көдүрүшпаан, бут башта-рынче көөр. Ол үеде кинг ты-нар. Үндүр тымышпаан, дорт чыдар (5-6 катан).

Уште, ышчаар көстүп чыг-каш, буттары дискеттерин ыргайткаш, кожа дискеттерин оон-солгай талаае оожум шалага чыппыр салыр. Баш-ты, хөректи, холдарын шала-дан адырбас (6-7 катан).

Дөрттө, ышчаар көстүп чыг-каш, холдарын ийн талаае хөре, дорт салыр. Оң талаае холду ыргайткаш, көдүргөш, аджылы солгай холду аджыкыга эдерирт. Буттары шаладан адырбас. Оон дедир салган, солгай холду база ышчаар салыр (5-6 катан).

Беште, шах-ла ышчаар чыг-каш, оң талаае дорт бүтүл өрү көдүргөш, солгай талаае хөреге, бут бажы-биле шалага эдерирт. Оон дедир салыр. Оң буту база ышчаар кылдыр (5-6 катан).

Алгада, чыткан буттары дискеттерин ыргайткаш, дискеттерин хөреке чоокш-ладыр тынар (хол дүңгө-биле), бажын дискеттерге дөртүрүн кызыда Ол дүштө кинг тынар. База катан көстүп тынып тура, үндүр тынар (6-7 катан).

Чедисе, көстүп чыда, бут-

ЭЭ, ХАЯҢ! ОО, ХАЯҢ!

(Баштак ыры)

Сөзү Чооду КАРА-КУСКЕНИИ

Аялгасы Хаян ЕНЗАКТЫИ.

Allegretto

Хой-ла!-Трым-ныгдок-таа-

Дып-каш, Ко-на!-Гар-дан

Ха-рап ор-мен, Ко-на-

Вис-аа! Ка-дар-чы-зы

Хо-юн сүр-геш чор-туп

Ума ау. 1. Мун-ган аь-дым

2. Мун-зук-пам аь-эф

1. та-нып каап-тым/тыбы-дыр

2. а-шак/-тыбы-дыр

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Ха-ян!

Эмчинин сүмези

ШЕНЕП КӨРҮҢЕРЕМ

Доштамал аар чүкү көдүрүп ажылдар чүдүрүкчүлөр, туугузулар болгаш аыт мууип турар, күдүйүп алгаш ажылдар малчынар, саан-чылар, даараныкчылар, ма-шина-тракторга салгытарын чоруур чолаачылар, тракто-ристер, комбайнерлер кол-дуунда оорганын остеохи-дроз деп артыны эдилеп чо-рурлар. Остеохондроз дээр-ге кижини органзын кен-дирбелерини дээрбектерин арзында шырбымалар-га үлүг өскөртүшканын чы-тып, Ыжын оорга чүчүгүн нервдеринге дээр бээр.

Ынчаар араан кижилер эм-чинин сүмези-биле ажы-лыдыан түр хостакташ, сы-кыртың, чындилы тургаш, эм-нетке курууру өрткен соонда, дараазында сула шимчээш-киннерин хунде 1-2 катан оожум кылып турар болза, аарыг улам сегээр, кижиге сергек, шмиченгар байдалды тыбылдырар.

Бирээде, шала кырында чыткан чадыг кырында өрү көрүп, көстүп чыдып адыр. Бир холун аджык куду кылдыр хөреке салган, өске холуну аджык куду кы-рынга салган, хөректи дег-тейти кинг тынар, оон мага, боттү суга салгышпаан, үндүр тынар. Ынчаар 5-6 катан кы-дыр.

тарын дескекке ыргайткаш, кинг тынар, тазы өрү кө-дүрүрү оралдажыр. Катан көстүп тура, үндүр тынар. Сөстө, куду көрүп чыг-каш, буттары дорт салыр. Холдарын дурт-сынга унаш-тыр салгышпаан, кинг тынар. Башты, эгизерип, хөректи өрү көдүрүр, оон дедир дорт чыдып тура, үндүр тынар (6-7 катан манчалар).

Тоста, дөр-ла-ластай туруп алдыр, башты догтайтышпаан, оорга сөөгүн өрү көдүрүр, күштүбүп тура, кинг тынар. Башты өрү көдүрүшпаан, оорга сөөгүн хөректит, ы-чан үндүр тынар. Холдарын ыргайткаш (ышчаар 5-6 катан кылдыр).

Онда, сула шимчээшкенин-ан кылын доокшан, шалага куду көрүп, көстүп чыдып алыр. Холдарын бодуны чыппыр салыр. Ал-ботту су-ла салып, 1-2 минута дүргү-зүнда ыштынар.

Оорган аарып турарлар ары, чыдан хоорайында кыл-ган чаа эгизерип база ажит-лаар. Чигири диабеттиг, баар-ы, бүгүрестер аарыг кижилер база саатыг хөрекеге, нерге чаар ол эмилең эмиле-р сүмөлөшкөн тугап.

Вера КУУЛАР,

Хобройын № 2 поликлини-канында реабилитация сал-бырынын инструктору.

ЧАРЛАЛДАР САМБЫРАЗЫ

Кыдаттын, ССРЭ-нин, ТАР-ның (1944 чылга чедир) мажа-ларынын сандым адыр мен.

Харылаажыр телефоннар: 3-56-33, 3-46-81.

Ленин өрденин болгаш Ада-чуртуну Улуг дайымын шиналдарын коллекция кылдыр-биле сандым адыр мен. 667000. Кызыл хоорай, Төп почтага И-ДЖ. № 550019 пас-порттук кижилер айттырып кээрге, (до востребования), бээр кылдыр бичир.

Уш өрөөндө бажы сандым түр мен. Чамыда чунар-ба-жын, гараж база бар. Адресин: Кызыл хоорай, Крюков куудумчуу, 1 «б» бажы. Хүшүнү кайы-даа үезинде кезп болур силер.

ХУУЖУДУЛГА ЧЕКТЕРИНИН СИСТЕМАЗЫН АЖЫГЛАП КИИРЕП ТАЛААЗЫ-БИЛЕ ХООРАА КОМИС-СИЯЗЫНЫН ДЫННАДЫРЫ БОЛЗА:

Кызыл хоорайның бүгү чурттакчыла-ры (Кызыл хоорайда кийр бижидилге-лиглер) хуужудулга чектерин алыр эргелиг хамаарыштын данзынган кин-дери-биле бүртүкелди 1992 чылдын сен-тябрь 10-дан 15-ке чедир эртери эрге-чоктугула. Бүртүкел эртерде паспорт-тарын, назы четпээр уругларын болган 1992 чылдын август 28-ке чедир төртү-түнгөн чаштарын төртүтүнгөн дуга-йында херечилелдерин (авазын кийр бижиткен чериниң аайы-биле) ал алгаш келир. Опекунина (хайгааран-карактан турар